

Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021 – 2025 роки

1. Загальна частина

Становлення демократичної, правової та соціальної держави тісно пов'язане з розвитком громадянського суспільства як відокремленої від держави, сім'ї та бізнесу сфери суспільної діяльності громадян, що об'єднуються для прийняття спільних рішень, а також захисту прав та інтересів, досягнення спільного блага, у тому числі у взаємодії з органами державної влади, органами місцевого самоврядування, іншими політичними інститутами та бізнесом.

Важливою ознакою сталості громадянського суспільства є функціонування організацій (інститутів) громадянського суспільства, через які громадяни та соціальні групи забезпечують самоорганізацію, представництво та захист інтересів і прав. До таких організацій (інститутів) належать громадські об'єднання, релігійні організації, благодійні організації, творчі спілки, професійні спілки та їх об'єднання, організації роботодавців та їх об'єднання, асоціації, органи самоорганізації населення.

Партнерство між державою та громадянським суспільством є вагомим чинником повноцінної реалізації демократичних цінностей, закріплених у положеннях Конституції України, зокрема щодо свободи та особистої недоторканності громадян, свободи слова й думки, свободи вираження поглядів і переконань, свободи світогляду і віросповідання, свободи об'єднання, участі громадян в управлінні державними справами та ін.

Громадянське суспільство є виразником та захисником інтересів і прагнень різноманітних груп та громадян. Це багатоманіття поглядів та дій не може бути обмежено нічим, крім конституційних прав і свобод інших груп та громадян. Також громадянське суспільство здатне зробити відчутний внесок у соціально-економічний розвиток країни – через соціальне підприємництво, збільшення кількості робочих місць та самозайнятих осіб, покращення бізнес-середовища, надання соціальних послуг, реалізацію інших суспільно корисних проектів.

Враховуючи роль громадянського суспільства у різних сферах суспільного життя, створення сприятливих умов для його розвитку та

налагодження взаємодії з його інститутами є важливим завданням органів державної влади.

В основі державної політики у сфері сприяння розвитку громадянського суспільства має бути повага до його автономії (самоврядності). Відтак органи державної влади, уникаючи втручання у формування та діяльність організацій (інститутів) громадянського суспільства, мають пропонувати громадянам та відповідним інститутам (організаціям) сприятливі умови для громадської активності, прозорі механізми підтримки суспільно корисної діяльності, інструменти громадської участі у прийнятті та реалізації владних рішень.

Формування та реалізація державної політики у відповідній сфері має здійснюватися за принципом «жодних рішень для громадянського суспільства без громадянського суспільства» і передбачати співпрацю органів державної влади та організацій (інститутів) громадянського суспільства на всіх етапах – формулювання проблем, пошуку варіантів їх вирішення, розроблення проектів рішень, їх імплементації та моніторингу реалізації.

Такий підхід забезпечено і в процесі розроблення цієї Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021 - 2025 роки (далі - Стратегія). До її підготовки, зокрема через спеціальну громадсько-урядову платформу, були залучені понад 100 представників організацій (інститутів) громадянського суспільства, експерти. Було проведено __ засідань робочої групи та її підгруп, а також __ публічних обговорень, зустрічей, що забезпечило участь заінтересованих сторін.

2. Тенденції розвитку громадянського суспільства в Україні та державна політика у відповідній сфері

Позитивною тенденцією розвитку громадянського суспільства в Україні є поступове зростання кількості його організацій (інститутів). Так, за даними Держстату, протягом 2016 - 2019 років загальна кількість громадських об'єднань збільшилася на 19526 (з 71074 до 90600), благодійних організацій - на 3728 (з 15384 до 19112), релігійних організацій - на 3086 (з 23261 до 26347), творчих спілок (інших професійних організацій) - на 38 (з 279 до 317), професійних спілок та їх об'єднань - на 2165 (з 26321 до 28486), організацій роботодавців - на 125 (з 411 до 536), органів самоорганізації населення - на 199 (з 1415 до 1614).

Такі організації (інститути) на сьогодні працюють у більшості суспільних сфер: у сфері захисту прав людини та громадянина, представлення інтересів різних груп громадян, надання соціальних послуг, волонтерської діяльності, реалізації освітніх і культурних проектів,

благодійництва, експертизи державної політики, моніторингу діяльності органів державної влади та ін.

Водночас організації (інститути) громадянського суспільства гнучко реагують на зміну суспільних потреб. Зокрема, протягом останніх років значна кількість громадських, благодійних, релігійних організацій орієнтувала свою діяльність на вирішення проблемних питань військовослужбовців та громадян, які постраждали від конфлікту на сході України, а у 2020 році – на запобігання поширенню пандемії, спричиненої COVID-19, та боротьбу з її наслідками.

За даними соціологічних досліджень організації (інститути) громадянського суспільства порівняно з іншими соціальними інституціями мають високий рівень довіри. Однак, рівень практичного залучення громадян у діяльність організацій (інститутів) громадянського суспільства досі не є достатньо високим, що можна пояснити недостатнім розумінням переваг громадської діяльності, незнанням форм можливої співпраці з вже існуючими організаціями (інститутами), процедур створення нових організацій (інститутів).

Проблемним питанням залишається і низький рівень інституційного розвитку організацій (інститутів) громадянського суспільства, відсутність стабільного залучення професійних кадрів та фінансових і матеріальних ресурсів, дієвих практик партнерства з органами державної влади, органами місцевого самоврядування, бізнесом.

Починаючи з 2007 року, на виконання рішень Президента України та Кабінету Міністрів України відбувається становлення окремого напрямку державної політики, спрямованого на створення сприятливих умов для розвитку громадянського суспільства. Протягом останніх років органами виконавчої влади реалізовувалась Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства на 2016 – 2020 роки, затверджена Указом Президента України від 26 лютого 2016 р. № 68, що дозволило, зокрема:

- скоротити строки та спростити для громадських об'єднань процедури реєстрації та отримання статусу неприбуткової організації, у тому числі запровадити електронну послугу щодо їх реєстрації;

- удосконалити процедури проведення конкурсів для державної підтримки проектів організацій (інститутів) громадянського суспільства, а також розпочати роботу над впровадження електронних процедур у цій сфері;

- запровадити конкурсний механізм виділення коштів для державної підтримки громадських об'єднань ветеранів та осіб з інвалідністю;

- розробити рекомендації для органів місцевого самоврядування щодо закріплення у статутах територіальних громад інструментів громадської участі;

- удосконалити механізм формування та організації діяльності громадських рад при органах виконавчої влади;

- запровадити закупівлі соціальних послуг через соціальне замовлення за результатами конкурсів, у яких можуть брати участь організації (інститути) громадянського суспільства;

- прийняти Концепцію розвитку громадянської освіти в Україні;

- налагодити міжсекторальну співпрацю з метою запобігання і протидії шахрайству під час публічного збору благодійних пожертв;

- посилити навчання державних службовців, посадових осіб органів місцевого самоврядування з питань налагодження взаємодії з інститутами (організаціями) громадянського суспільства та ін.

Водночас низка проблем залишилася без належної уваги, а розпочаті позитивні зміни потребують подальшого розвитку. Це засвідчує, зокрема, міжнародний Індекс сталості розвитку організацій громадянського суспільства, який протягом 2014 – 2018 років зафіксував в Україні лише незначне покращення ситуації у сфері організаційної спроможності організацій (інститутів) громадянського суспільства в Україні, їх фінансової життєздатності, розвитку інфраструктури громадського сектору, а також відсутність суттєвих змін за напрямком залучення органами державної влади та органами місцевого самоврядування цих організацій (інститутів) до надання суспільно корисних послуг. Також на це вказує міжнародний моніторинговий звіт «Барометр ОГС: оцінка середовища для громадянського суспільства у країнах Східного партнерства» (червень 2019-липень 2020), який зафіксував ряд проблем в сфері правового забезпечення консультацій з громадськістю, правового захисту свободи мирних зібрань, безпеки активістів тощо.

Таким чином, не втрачають актуальності питання створення сприятливого і безпечного середовища для діяльності різних видів організацій (інститутів) громадянського суспільства та їх членів, розширення сфер співпраці цих організацій (інститутів) з державою та бізнесом, належної імплементації інструментів громадської участі у формуванні та реалізації державної політики, вирішенні питань місцевого значення, диверсифікації джерел отримання інститутами (організаціями) громадянського суспільства фінансової підтримки, розвитку благодійництва і волонтерства та ін.

Крім того, потребує суттєвого вдосконалення механізм формування та реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку громадянського суспільства, у тому числі в частині:

- визначення чітких стратегічних завдань і заходів, очікуваних результатів їх реалізації;
- належного виконання заходів та моніторингу їх результатів;
- посилення координації між органами виконавчої влади та інститутами (організаціями) громадянського суспільства в процесі реалізації державної політики у відповідній сфері на національному та регіональному рівнях;
- посилення інституційної спроможності органів виконавчої влади з питань налагодження комунікацій з громадськістю, зокрема забезпечення функціонування відповідних підрозділів;
- налагодження взаємодії з територіальними громадами в процесі реалізації державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства.

3. Міжнародні зобов'язання та стандарти у сфері сприяння розвитку громадянського суспільства

В основу Стратегії покладено бачення ролі і значення громадянського суспільства та принципів його взаємодії з державою, що ґрунтується на міжнародних нормах та стандартах, закріплених, зокрема, у таких документах:

- Європейська Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод (1950 р.);
- Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи щодо правового статусу неурядових організацій у Європі (2007 р.);
- Конвенція Ради Європи про доступ до офіційних документів (2009 р.);
- Кодекс кращих практик участі громадськості у процесі прийняття рішень, ухвалений Конференцією міжнародних неурядових організацій Ради Європи (2009, 2019 р.);
- Резолюції Ради з прав людини Генеральної асамблеї ООН «Простір громадянського суспільства: створення та підтримка (в законодавстві та на практиці) безпечного й сприятливого середовища» (2013 р.) та «Простір громадянського суспільства» (2014 р.);

- Спільні рекомендації Венеціанської комісії та Бюро демократичних інститутів і прав людини (БДІПЛ) ОБСЄ з питань свободи об'єднань (2014 р.);

- Рекомендації щодо сприяння більш ефективній участі об'єднань громадян у процесах прийняття державних рішень від учасників Форуму громадянського суспільства для презентації на додатковій нараді ОБСЄ з питань людського виміру (2015 р.)

- Керівні принципи щодо громадської участі у процесі прийняття політичних рішень, прийняті Комітетом міністрів Ради Європи (2017 р.);

- Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо необхідності посилення захисту і сприяння простору для громадянського суспільства в Європі (2018 р.);

- Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо участі громадян у місцевому публічному житті (2018 р.) та ін.

Також Стратегія спрямована на забезпечення виконання зобов'язань, що стосуються взаємодії органів державної влади з організаціями (інститутами) громадянського суспільства, визначених в Угоді про Асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони.

4. Мета Стратегії

Метою реалізації Стратегії є створення сприятливих умов для розвитку громадської ініціативи та самоорганізації, формування та діяльності організацій (інститутів) громадянського суспільства, налагодження партнерської взаємодії між ними та органами державної влади, органами місцевого самоврядування, у тому числі для реалізації та захисту прав і свобод людини та громадянина, задоволення суспільних інтересів, забезпечення громадської участі у прийнятті та реалізації владних рішень.

5. Стратегічні напрями

5.1. Створення сприятливих умов для формування та інституційного розвитку організацій (інститутів) громадянського суспільства

Обґрунтування напрямку

Спільна діяльність громадян у рамках організацій (інститутів) громадянського суспільства дозволяє їм більш системно та довгостроково працювати над вирішенням суспільних проблем, легітимно захищати свої права та представляти інтереси, реалізовувати суспільно-значущі проекти, використовувати додаткові інструменти громадської участі. Тому держава має сприяти формуванню і легалізації організацій (інститутів) громадянського суспільства, а також створювати сприятливі умови для їхнього інституційного розвитку.

На даний час попри високий рівень суспільної підтримки організацій (інститутів) громадянського суспільства більшість громадян не залучені до їх діяльності, що актуалізує питання популяризації переваг діяльності в рамках відповідних організацій (інститутів), а також спрощення та вдосконалення реєстраційних процедур, покращення правового середовища. Крім того, потребує уваги питання розвитку волонтерства, як однієї з ключових цінностей, на яких базується діяльність організацій (інститутів) громадянського суспільства.

Важливим питанням також є сприяння досягненню інститутами (організаціями) громадянського суспільства фінансової сталості, відсутність якої позбавляє організації (інститути) можливості інвестувати час і ресурси в ефективну реалізацію місії та власний інституційний розвиток, змушуючи перебувати в пошуку ресурсів для свого існування. Фінансова сталість може бути досягнута за рахунок членських внесків та пожертв громадян, соціального підприємництва, надання послуг на комерційній (платній) основі тощо, що потребує належного законодавчого поля та уніфікованого підходу з боку органів державної влади в його трактуванні. Механізми отримання інститутами (організаціями) коштів з державного та місцевого бюджетів необхідно спростити, забезпечити їх прозорість і конкурентність. Це також тісно пов'язано з прозорістю і підзвітністю діяльності організацій (інститутів) громадянського суспільства, які планують залучати кошти від громадян чи держави, впровадженням етичних кодексів.

Ще одним викликом є недостатній рівень розвитку інфраструктури, яка створює умови для ефективного функціонування організацій (інститутів) громадянського суспільства (ресурсні центри, навчально-методичні заклади, консультаційні та юридичні служби тощо). Також важливо скоротити розрив між рівнем спроможності національних та місцевих організацій (інститутів) громадянського суспільства, покращити доступ останніх до комунікації, мережування, обміну ресурсами.

Стратегічні завдання

1. Створення сприятливих умов для реалізації громадянами права на об'єднання та утворення організацій (інститутів) громадянського суспільства, підвищення рівня залученості громадян до діяльності таких організацій (інститутів) та забезпечення безпеки громадської діяльності зокрема через:

- популяризацію інформації про переваги створення організацій (інститутів) громадянського суспільства для спільного вирішення громадянами проблемних питань, захисту прав та інтересів, реалізації суспільно корисної діяльності, а також роз'яснення реєстраційних процедур;

- спрощення реєстраційних процедур для організацій (інститутів) громадянського суспільства, у тому числі скорочення строків реєстрації; впровадження процедур подання документів в електронній формі; розширення кола суб'єктів реєстрації; надання можливості громадським об'єднанням вести діяльність на підставі модельного статуту; визначення процедури утворення самостійних громадських об'єднань на базі осередків громадських об'єднань – юридичних осіб; спрощення порядку припинення юридичних осіб;

- удосконалення порядку створення та припинення органів самоорганізації населення;

- запровадження єдиного підходу до визначення кінцевого бенефіціарного власника для організацій (інститутів) громадянського суспільства та до необхідності розкриття відповідної інформації;

- посилення комунікації між правоохоронними органами та правозахисними організаціями (інститутами) громадянського суспільства з метою, зокрема, організації обміну інформацією та обговорення проблемних питань, пов'язаних із безпекою діяльності представників організацій (інститутів) громадянського суспільства, у тому числі шляхом створення консультативно-дорадчих органів.

2. Створення умов для фінансової підтримки організацій (інститутів) громадянського суспільства з боку органів державної влади та органів місцевого самоврядування, зокрема:

- переведення процедури проведення конкурсів програм (проектів, заходів) організацій (інститутів) громадянського суспільства в електронний формат;

- поширення конкурсних процедур на програми (проекти, заходи), розроблені, зокрема, благодійними організаціями, громадськими організаціями фізкультурно-спортивного спрямування, (національними) творчими спілками;

- запровадження більш сприятливих умов для реалізації програм (проектів, заходів), у тому числі щодо збільшення строків їх реалізації, встановлення уніфікованих граничних меж витрат, які регламентуються нормативно-правовими актами, на рівні ринкових цін, визначення розміру коштів на адміністративні витрати організацій (інститутів) громадянського суспільства і витрати на основні засоби, запровадження можливості здійснювати співфінансування у негрошовій формі;

- запровадження фінансової підтримки на конкурсних засадах інституційного (організаційного) розвитку організацій (інститутів) громадянського суспільства, що здійснюють суспільно корисну діяльність (потребує уточнення, які організації будуть віднесені до таких, які здійснюють суспільно корисну діяльність);

- сприяння організації навчання представників організацій (інститутів) громадянського суспільства з питань участі у здійсненні публічних закупівель, роботи з казначейськими органами, а також представників казначейських органів щодо співпраці з інститутами (організаціями) громадянського суспільства;

- звільнення від оподаткування нерухомості та земельних ділянок, які перебувають у власності громадських і благодійних організацій, що мають статус неприбуткових (потребує уточнення позиція органів місцевого самоврядування).

3. Створення сприятливих умов для підтримки організацій (інститутів) громадянського суспільства громадянами та суб'єктами господарювання, у тому числі:

- створення податкових стимулів для фізичних осіб – підприємців, які перебувають на загальній системі оподаткування для підтримки інститутів (організацій) громадянського суспільства, що мають статус неприбуткових;

- збільшення ліміту допомоги інститутам (організаціям) громадянського суспільства, що мають статус неприбуткових, від платників податку на прибуток підприємств, які застосовують податкові різниці;

- запровадження відсоткового механізму для надання можливості громадянам спрямувати частину сплаченого податку на доходи фізичних осіб на підтримку інститутів (організацій) громадянського суспільства, що мають статус неприбуткових.

4. Сприяння розвитку благодійної діяльності, зокрема шляхом:

- збільшення розміру неоподатковуваної податком на доходи фізичних осіб нецільової благодійної допомоги, яка надається інститутами (організаціями) громадянського суспільства, що мають статус неприбуткових;

- удосконалення інструменту податкової знижки з податку на доходи фізичних осіб щодо витрат на пожертвування або благодійні внески інститутам (організаціям) громадянського суспільства, що мають статус неприбуткових, для стимулювання документально підтвердженої благодійності, у тому числі через розширення сфери застосування такої податкової знижки (не лише для доходу у вигляді заробітної плати), підвищення ліміту суми дозволеної для включення до податкової знижки за витратами на пожертвування або благодійні внески неприбутковим організаціям.

5. Сприяння розвитку волонтерської діяльності, у тому числі шляхом:

- включення до переліку не оподатковуваних податком на доходи фізичних осіб коштів, отриманих як відшкодування волонтерами інститутів (організацій) громадянського суспільства, що мають статус неприбуткових, витрат пов'язаних з наданням волонтерської допомоги (проїзд, харчування, проживання, страхування, тощо), коштів отриманих особою як відшкодування витрат на участь у заходах інститутів (організацій) громадянського суспільства та вартості безоплатно отриманих товарів, робіт, послуг від таких інститутів (організацій);

- запровадження державної підтримки осіб, які надають волонтерську допомогу, зокрема, визначення неоподатковуваних “добових витрат волонтера”, які можуть виплачуватися з державного і місцевих бюджетів, встановлення додаткової відпустки для працівників у зв'язку зі здійсненням волонтерської діяльності (потребує уточнення позиція органів місцевого самоврядування, роботодавців і профспілок);

- популяризації волонтерської діяльності серед дітей та молоді через надання права здійснювати таку діяльність особам, починаючи з 12 років, запровадження курсу з основ волонтерської діяльності у загальноосвітніх закладах та закладах вищої освіти.

6. Сприяння удосконаленню процедур банківського обслуговування організацій (інститутів) громадянського суспільства, що мають статус неприбуткових, зокрема, при здійсненні міжнародних розрахунків.

7. Реалізація проектів, спрямованих на розвиток інфраструктури, яка створює умови для ефективного функціонування організацій (інститутів) громадянського суспільства, сприяє покращенню доступу таких організацій (інститутів) до навчання, комунікації, мережування, обміну ресурсами.

Пропозиції, які потребують додаткового обговорення

1. Запровадження поняття «суспільно корисні організації» та критерії віднесення до них.

Очікувані результати

1. Громадяни активно об'єднуються для спільної діяльності, використовують спрощені процедури реєстрації організацій (інститутів) громадянського суспільства.

2. Організації (інститути) громадянського суспільства мають диверсифіковані джерела доходів і фінансову сталість за рахунок спрощення залучення фінансової підтримки з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадян, суб'єктів господарювання, надання послуг на платній основі, а також розширення міжнародної співпраці.

3. Організації (інститути) громадянського суспільства активно надають благодійну допомогу, соціальні послуги, здійснюють іншу суспільно корисну діяльність.

4. Громадяни та організації (інститути) громадянського суспільства активно долучаються до волонтерської діяльності.

5. Інститути громадянського суспільства мають можливості та ресурси для підвищення рівня своєї організаційної спроможності.

5.2. Забезпечення ефективних процедур участі громадськості під час формування та реалізації державної, регіональної політики, вирішення питань місцевого значення

Обґрунтування напряму

Законодавство України закріплює широке коло форм участі громадськості у формуванні та реалізації державної і регіональної політики, вирішенні питань місцевого значення: вибори і референдуми, загальні збори (конференції) за місцем проживання, громадські слухання, місцеві ініціативи, електронні петиції, консультації з громадськістю, громадська експертиза, діяльність консультативно-дорадчих органів та органів самоорганізації населення тощо.

Проте далеко не всіма цими формами можуть результативно скористатися суб'єкти, наділені відповідними правами: громадяни України, жителі територіальних громад, організації (інститути) громадянського суспільства. Адже у законодавстві є чимало прогалин, подекуди воно не відповідає європейським демократичним стандартам, а часом застаріле та потребує кардинальних змін. Не всі органи державної влади, органи місцевого самоврядування створили необхідні правові та організаційні умови для використання інструментів громадської участі. До того ж з'являються нові механізми громадської участі, які потребують

належного врегулювання. Як результат, участь громадськості у формуванні та реалізації державної, регіональної політики, вирішенні питань місцевого значення не має системного характеру.

Розвиток загальнодержавної системи підтримки громадської участі потребує активної діяльності державних та недержавних суб'єктів, спрямованої на підвищення рівня та якості залучення громадськості до ухвалення рішень з урахуванням можливостей, обмежень та потреб різних груп. Це має передбачати як належне нормативно-правове регулювання, так і заходи, спрямовані на розвиток відповідних компетенцій і навичок представників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, організацій (інститутів) громадянського суспільства.

Стратегічні завдання

1. Унормування на законодавчому рівні загального порядку та стандартів проведення органами державної влади, органами місцевого самоврядування публічних консультацій через:

- прийняття Закону України «Про публічні консультації», що визначатиме принципи та загальний порядок проведення публічних консультацій на всіх етапах формування та реалізації державної політики, вирішення питань місцевого значення;

- доповнення відповідними положеннями Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»;

- затвердження Кабінетом Міністрів порядку та стандартів проведення публічних консультацій органами виконавчої влади.

2. Удосконалення засад діяльності громадських рад при органах виконавчої влади, зокрема шляхом удосконалення процедури їх створення та діяльності, посилення експертних функцій, встановлення гарантій залучення до формування та реалізації державної політики, передбачення можливості створення громадських рад при територіальних підрозділах органів виконавчої влади.

3. Законодавче врегулювання порядку ініціювання і проведення референдумів, а також визначення результатів та способів реалізації ухвалених на референдумах рішень через прийняття законів «Про всеукраїнський референдум» та «Про місцевий референдум», які визначатимуть, зокрема, вичерпний перелік підстав, що обмежують ініціювання та проведення референдумів, можливість проведення референдумів за народною ініціативою.

4. Законодавче закріплення засад і порядку електронного голосування, не пов'язаного з виборами та референдумами.

5. Визначення гарантій та порядку реалізації права на мирні зібрання шляхом законодавчого закріплення вичерпного переліку підстав для обмеження цього права та повідомного принципу проведення мирних зібрань на основі європейських стандартів.

6. Посилення місцевої демократії та гарантій участі територіальних громад у здійсненні місцевого самоврядування, зокрема шляхом:

- врегулювання правового статусу жителів територіальної громади та визначення критеріїв і механізмів ідентифікації приналежності фізичних осіб до громад із тим, щоб правом і можливістю брати участь у здійсненні місцевого самоврядування були наділені всі жителі громад (а не лише ті, що мають зареєстроване місце проживання), включаючи іноземців та осіб без громадянства, що проживають на її території (за виключенням участі у місцевих виборах і місцевих референдумах);

- законодавчого закріплення обов'язку прийняття міськими, селищними та сільськими радами статутів (змін до статутів) територіальних громад, визначення орієнтовної структури статуту територіальної громади та мінімального переліку питань, що мають ним регулюватися;

- ухвалення законодавства, що регулюватиме порядок ініціювання та проведення загальних зборів (конференцій) жителів територіальної громади за місцем проживання та врахування їх рішень;

- удосконалення законодавчого регулювання місцевих ініціатив; закріплення права жителів подавати місцеві ініціативи на розгляд ради або виконавчого комітету шляхом збору підписів жителів на їх підтримку; встановлення обов'язку органів місцевого самоврядування розглядати місцеві ініціативи на найближчих своїх засіданнях за участі ініціаторів та приймати за підсумками рішення;

- удосконалення законодавчого регулювання громадських слухань, зокрема визначення переліку питань, щодо яких громадські слухання проводяться обов'язково; встановлення, що громадські слухання можуть проводитися як на території всієї громади, так і в окремих її частинах, а пропозиції, внесені за результатами громадських слухань, підлягають обов'язковому розгляду органами місцевого самоврядування;

- законодавчого закріплення права органів місцевого самоврядування створювати консультативно-дорадчі органи; права інститутів громадянського суспільства на проведення громадської експертизи діяльності виконавчих органів місцевих рад та обов'язку органів місцевого самоврядування сприяти її проведенню;

- забезпечення доступу жителів територіальних громад до засідань колегіальних органів місцевого самоврядування та постійних комісій місцевих рад;

- удосконалення правового регулювання порядку публічного звітування депутатами та посадовими особами місцевого самоврядування, встановлення чітких строків такого звітування, оприлюднення відповідних звітів;

- посилення прозорості та публічності розроблення місцевих бюджетів, у тому числі передбачення обов'язкового затвердження бюджетного регламенту, проведення бюджетних слухань перед прийняттям місцевих бюджетів та за підсумками їх виконання, впровадження гендерно-орієнтованого бюджетування;

- удосконалення законодавчого регулювання для впровадження нових інформаційно-комунікаційних технологій для забезпечення механізмів місцевої демократії.

7. Внесення змін до Закону України «Про органи самоорганізації населення» з метою розширення переліку повноважень органів самоорганізації населення, врегулювання питань розпорядження власними фінансами та майном, а також майном і фінансами, переданими місцевими радами.

8. Удосконалення правового регулювання звернень до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, зокрема шляхом:

- доповнення законодавства положеннями щодо звернень юридичних осіб;

- уточнення можливих способів подання звернень з урахуванням розвитку інформаційно-комунікаційних технологій;

- визначення загального порядку реалізації електронних петицій, що набрали необхідну кількість голосів, у тому числі передбачення їх розгляду на засіданнях органів місцевого самоврядування з наданням слова ініціатору петиції або його уповноваженому представнику;

- диференціації строків розгляду звернень та встановлення чітких критеріїв, за якими звернення підлягає негайному розгляду та вжиттю невідкладних заходів щодо вирішення по суті порушених в них питань;

- посилення відповідальності за неналежний розгляд звернень.

9. Удосконалення процедури доступу до публічної інформації, зокрема в частині:

- посилення державного контролю у відповідній сфері, відповідальності належних розпорядників інформації;

- розширення переліку публічної інформації, яка підлягає оприлюдненню органами державної влади, органами місцевого самоврядування, у тому числі передбачення оприлюднення повних звітів контролюючих органів;

- закріплення обов'язку органів державної влади, органів місцевого самоврядування мати офіційний веб-сайт, уніфікація базових технічних вимог до такого веб-сайту, впровадження форматів оприлюднення публічної інформації, адаптованих для потреб різних груп населення.

10. Удосконалення механізму Всеукраїнського громадського бюджету та проведення широкої інформаційної кампанії для його популяризації.

11. Впровадження у діяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування інструментів діалогу як підходу до вирішення чутливих питань, розв'язання соціальних конфліктів.

12. Запровадження ефективної системи проведення конкурсного відбору на надання компенсації видатків за вартість оренди державного, комунального нерухомого майна та оплати комунальних платежів

13. Розроблення та впровадження онлайн-платформи для взаємодії органів виконавчої влади з громадянами та інститутами (організаціями) громадянського суспільства, що забезпечуватиме, у тому числі, доступ до публічних консультацій, що проводяться органами виконавчої влади.

14. Реалізація проектів, спрямованих на навчання працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, а також громадян, інститутів громадянського суспільства кращим практикам взаємодії, застосуванню інструментів громадської участі.

Очікувані результати

1. На національному та місцевому рівнях громадяни мають змогу використовувати інструменти громадської участі та взаємодії з органами державної влади та органами місцевого самоврядування, що є зручними і відповідають кращим демократичним стандартам: публічні консультації, референдуми, загальні збори (конференції) за місцем проживання, місцеві ініціативи, громадські слухання, звернення, у тому числі електронні петиції, громадський бюджет, громадська експертиза, діяльність консультативно-дорадчих органів та інші.

2. Діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування є прозорою, забезпечується активний і пасивний доступ

громадян до публічної інформації, у тому числі за допомогою офіційних веб-сайтів цих органів.

5.3. Стимулювання участі інститутів громадянського суспільства в соціально-економічному розвитку України

Обґрунтування напряму

Потенціал організацій (інститутів) громадянського суспільства недостатньо використовується для соціально-економічного розвитку України. Частка таких організацій (інститутів) у ВВП України протягом 2010–2019 років сягала 0,7–0,8% порівняно з 4–8% у країнах ОЕСР і 1,5–2,4% у більшості країн Східної Європи і колишнього СРСР.

Більшість організацій (інститутів) громадянського суспільства залишається економічно пасивною. Так, у 2018 році, за даними ДПС, лише 8,5% громадських об'єднань сплачували податок на доходи фізичних осіб, що свідчить про низький рівень зайнятості в секторі.

Ключові чинники спроможності організацій (інститутів) громадянського суспільства України, зокрема, у сфері менеджменту, зайнятості, навчання і професійного розвитку їх персоналу, мають переважно нестабільний та обмежений характер. Це звужує здатність організацій (інститутів) громадянського суспільства залучати додаткові ресурси і продуктивно їх використовувати

Зазначене актуалізує необхідність підвищення ефективності державної підтримки участі організацій (інститутів) громадянського суспільства у соціально-економічному розвитку, зокрема у наданні послуг за публічні кошти та у розвитку соціального підприємництва.

Стратегічні завдання

1. Створення правових, регуляторних та економічних умов для зростання частки організацій (інститутів) громадянського суспільства у публічних закупівлях.

2. Створення правових, регуляторних та економічних умов для участі організацій (інститутів) громадянського суспільства у наданні за публічні кошти соціальних, реабілітаційних послуг, послуг у сфері освіти, культури, охорони здоров'я, довкілля, громадського порядку та інших сферах, у тому числі для:

- участі організацій (інститутів) громадянського суспільства в оцінці потреб у відповідних послугах, оприлюднення інформації про її результати та заплановані видатки, проведення відповідних публічних обговорень;

- зростання частки організацій (інститутів) громадянського суспільства у наданні відповідних послуг за публічні кошти;

- включення вартості отриманих особою соціальних послуг, в т. ч. від організацій (інститутів), що мають статус неприбуткових, до переліку доходів, які не оподатковуються податком на доходи фізичних осіб.

3. Запровадження прозорого та обґрунтованого відбору організацій (інститутів) громадянського суспільства як виконавців державних, регіональних і місцевих цільових програм, а також як отримувачів коштів у місцевих цільових програмах, у тому числі визначення пріоритетів і критеріїв відповідного відбору.

4. Створення правових, регуляторних і економічних умов для державної підтримки участі організацій (інститутів) громадянського суспільства у державно-приватному партнерстві, у тому числі визначення пріоритетів і критеріїв такої участі.

5. Підвищення розміру ліміту на придбання товарів та послуг у інститутів (організацій) громадянського суспільства, що мають статус неприбуткових, для платників податку на прибуток підприємств, що застосовують податкові різниці та не є пов'язаними з цими інститутами (організаціями) особами.

6. Створення правових, регуляторних та економічних умов для державної підтримки соціального підприємництва, зокрема шляхом:

- визначення пріоритетів і критеріїв державної підтримки соціального підприємництва, у тому числі пілотних та інноваційних проектів;

- забезпечення доступу організацій (інститутів) громадянського суспільства як суб'єктів соціального підприємництва до державної підтримки розвитку малого підприємництва (зокрема, фінансової та консультаційної);

- забезпечення доступу організацій (інститутів) громадянського суспільства як суб'єктів соціального підприємництва до державної підтримки зайнятості категорій громадян, які мають додаткові гарантії у сприянні працевлаштуванню.

7. Створення умов для підвищення обізнаності громадськості про участь організацій (інститутів) громадянського суспільства в соціально-економічному розвитку України, у тому числі через:

- розширення державної підтримки соціальної реклами організацій (інститутів) громадянського суспільства;

- створення баз даних та реєстрів для забезпечення публічного доступу до відомостей про організації (інститути) громадянського суспільства, які надають послуги за публічні кошти;

- формування статистичних даних (у тому числі сателітних рахунків у складі національних рахунків) з метою окремого обліку, моніторингу та оцінки даних про організації (інститути) громадянського суспільства, визначення основних макроекономічних показників їх діяльності та участі в соціально-економічному розвитку України.

Очікувані результати

1. Частка організацій (інститутів) громадянського суспільства у ВВП України зростає.

2. Організації (інститути) громадянського суспільства беруть активну участь у:

- публічних закупівлях;
- різних формах надання послуг за публічні кошти;
- соціальному підприємництві;
- державно-приватному партнерстві;
- виконанні державних, регіональних і місцевих цільових програм.

3. Громадяни мають доступ до інформації про організації (інститути), які надають послуги за публічні кошти.

5.4. Створення сприятливих умов для міжсекторальної співпраці

Обґрунтування напряду

Недостатня обізнаність про роль та можливості громадянського суспільства у загальнодержавному розвитку та обмежені форми взаємодії його організацій (інститутів) з державним сектором та бізнесом спричиняють низький ступінь міжсекторальної співпраці у різних сферах суспільного життя, особливо на регіональному та місцевому рівнях.

Це має негативний вплив на можливості професійного зростання організацій (інститутів) громадянського суспільства, перешкоджає їх сталому розвитку та виходу на національний і міжнародний рівень. Також обмежується обсяг послуг, що завдяки міжсекторальній співпраці могли б більш якісно задовольняти потреби різних суспільних груп.

Відсутність зрозумілих базових принципів та стандартів діяльності організацій (інститутів) громадянського суспільства ускладнює зміцнення довіри між ними та органами державного управління, громадами, бізнесом. Це також стає передумовою для шахрайства, що особливо відчутно у сфері благодійності та волонтерства.

Міжсекторальна співпраця передбачає, що держава, бізнес, громада та інститути громадянського суспільства мають налагоджені комунікації та спільно взаємодіють для досягнення позитивних змін у суспільстві та створення публічного блага. Для цього важливою є рівність участі кожної зі сторін, об'єднання й координація зусиль, ресурсів, а також спільна відповідальність за отримані результати. Цінним також є провадження діяльності сторін на засадах належного врядування, етичності, відкритості, прозорості та публічності, що дозволяє вибудувати взаємну довіру, повагу та унеможливити виникнення конфлікту інтересів. Вагоме значення має і дотримання інститутами (організаціями) громадянського суспільства принципу субсидіарності, що сприяє їх залученню до виконання державних програм.

Розвиток міжсекторальної співпраці потребує обізнаності всіх сторін про її механізми, а також формування чіткого розуміння ролі громадянського суспільства у розбудові демократичної держави та суспільному розвитку, представленні України на міжнародній арені. Це також актуалізує питання професійного розвитку організацій (інститутів) громадянського суспільства.

Стратегічні завдання

1. Сприяння органами державної влади підвищенню обізнаності громадян та бізнесу про роль організацій (інститутів) громадянського суспільства у загальнодержавному розвитку, у тому числі проведення просвітницьких заходів, розповсюдження інформаційних матеріалів та соціальної реклами, запровадження на державному рівні “Тижня громадянського суспільства”.

2. Налагодження органами державної влади інформування про дієві механізми міжсекторальної співпраці на всіх рівнях, можливості отримання державної підтримки інститутами (організаціями) громадянського суспільства шляхом розповсюдження відповідних інформаційних матеріалів, проведення інформаційних заходів.

3. Сприяння органами державної влади співпраці між українськими та міжнародними інститутами (організаціями) громадянського суспільства, в тому числі підтримка та заохочення спільних проектів, спрямованих на досягнення цілей сталого розвитку та розвиток громадянського суспільства в Україні.

4. Підвищення рівня залучення організацій (інститутів) громадянського суспільства до моніторингу імплементації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, а також до розробки та впровадження зовнішньої політики, у тому числі шляхом виконання державного замовлення з надання послуг з підготовки відповідних аналітичних документів.

5. Підвищення рівня залучення організацій (інститутів) громадянського суспільства до реалізації пріоритетних міжсекторальних та міжрегіональних програм із міжнародного розвитку та співробітництва, в тому числі тих, які фінансуються з коштів міжнародної технічної допомоги.

6. Забезпечення застосування принципу субсидіарності під час визначення пріоритетних напрямів державного замовлення, створення рівних можливостей для доступу організацій (інститутів) громадянського суспільства до державного фінансування з метою збільшення обсягів та якості послуг, що надаються відповідними інститутами (організаціями).

7. Стимулювання розвитку волонтерства та активного залучення волонтерської допомоги, у тому числі створення сприятливих умов для ведення волонтерської діяльності, зокрема удосконалення відповідних державних і місцевих програм, активізація просвітницької роботи щодо кращих практик волонтерської діяльності.

8. Сприяння професійному розвитку та сталості організацій (інститутів) громадянського суспільства, зокрема:

- сприяння проведенню наукових досліджень, публікацій та просвітницьких заходів у сфері розвитку громадянського суспільства і міжсекторальної співпраці;

- сприяння проведенню навчання співробітників організацій (інститутів) громадянського суспільства та працівників органів державної влади, суб'єктів підприємницької діяльності, які реалізують проекти, спільно із такими інститутами (організаціями);

- збільшення державного замовлення в системі вищої та післядипломної освіти на підготовку фахівців з професійного управління інститутами (організаціями) громадянського суспільства;

- створення умов для збільшення професійної зайнятості громадян в інститутах (організаціях) громадянського суспільства.

9. Сприяння організаціям (інститутам) громадянського суспільства у:

- підвищенні обізнаності громадян, органів державної влади, органів місцевого самоврядування, суб'єктів підприємницької діяльності із принципами роботи доброчесних організацій (інститутів) громадянського суспільства, в тому числі шляхом сприяння розповсюдженню соціальної реклами;

- впровадженні в діяльність ІГС принципів підзвітності, прозорості, публічності та належного врядування;

- впровадженні об'єктивної та загальноприйнятої системи критеріїв оцінки ведення діяльності організаціями (інститутами) громадянського

суспільства, яку зможуть застосовувати усі суб'єкти міжсекторальної співпраці;

- забезпеченні прозорості діяльності організацій (інститутів) громадянського суспільства шляхом розширення загальнодоступної інформації (статут, звіти про діяльність, фінансові звіти).

10. Підтримка міжсекторальної співпраці, яка спрямована на запобігання та протидію шахрайству та іншим зловживанням у сфері благодійності, волонтерства, надання послуг та пільг, у тому числі:

- посилення юридичної відповідальності за шахрайство та інші зловживання у сфері благодійності, волонтерства, надання послуг та пільг;
- впровадження механізмів виявлення та попередження зловживань та шахрайства.

11. Сприяння підвищенню обізнаності громадян та суб'єктів господарювання щодо можливостей підтримки організацій (інститутів) громадянського суспільства, роз'яснення відповідних механізмів.

12. Підтримка процесів цифрової трансформації діяльності організацій (інститутів) громадянського суспільства з метою сприяння підвищенню ефективності їх діяльності, зокрема шляхом:

- навчання та надання консультаційної підтримки організаціям (інститутам) громадянського суспільства щодо впровадження та використання у їх діяльності цифрових технологій та інструментів електронної демократії;

- посилення спроможності організацій (інститутів) громадянського суспільства навчати громадян користуватись онлайн-інструментами електронної участі та отримувати послуги онлайн;

- сприяння ініціативам в ІТ-сфері щодо міжсекторальної взаємодії організацій (інститутів) громадянського суспільства з громадянами, органами державної влади, органами місцевого самоврядування, суб'єктами підприємницької діяльності.

Очікувані результати

1. Створені сприятливі умови для популяризації та впровадження у діяльність ОГС принципів підзвітності, прозорості, публічності та належного врядування.

2. Громадяни, суб'єкти господарювання, державні службовці обізнані про роль і суспільно корисну діяльність організацій (інститутів) громадянського суспільства, демонструють належний рівень довіри до цих організацій (інститутів).

3. Організації (інститути) громадянського суспільства використовують механізми співпраці з органами державної влади, органами місцевого самоврядування, суб'єктами підприємницької діяльності для реалізації суспільно корисних проектів.

6. Фінансове забезпечення реалізації Стратегії

Виконання завдань Стратегії передбачає фінансування витрат необхідних для досягнення поставлених цілей та здійснення необхідних заходів.

Джерелами фінансування реалізації Стратегії є:

- державний бюджет України – в межах коштів, виділених відповідним центральним органам виконавчої влади;
- місцеві бюджети – в межах коштів, затверджених місцевих бюджетних програм;
- програми та проекти міжнародної технічної та фінансової допомоги;
- інші джерела, не заборонені законодавством України.

З метою надання цільової підтримки на конкурсних засадах для фінансування програм, проектів та заходів організацій громадянського суспільства, спрямованих на реалізацію Стратегії, вбачається доцільним створення державного інструменту для фінансування організацій громадянського суспільства.

7. Механізми реалізації Стратегії

Реалізація Стратегії здійснюється у партнерстві органами державної влади, інститутами громадянського суспільства, міжнародними організаціями.

З метою реалізації завдань Стратегії на національному рівні Кабінет Міністрів до кінця року затверджує щорічні плани заходів з реалізації Стратегії на наступний рік, які розробляються Секретаріатом Кабінету Міністрів за участю представників громадськості. Плани заходів передбачають залучення до виконання завдань організацій (інститутів) громадянського суспільства, міжнародних організацій.

Альтернатива: Кабінет Міністрів затверджує дворічні плани заходів з реалізації Стратегії, які розробляються Секретаріатом Кабінету Міністрів за участю представників громадськості. Для забезпечення безперервності реалізації Стратегії дворічні плани мають затверджуватися до кінця другого року реалізації попереднього плану.

На регіональному рівні для реалізації завдань, визначених Стратегією, затверджуються обласні, міська програми сприяння розвитку громадянського суспільства. Обласними, Київською міською державними адміністраціями щороку затверджуються плани заходів з реалізації відповідних програм, розроблені за участю представників громадськості. Плани заходів передбачають залучення до виконання завдань організацій (інститутів) громадянського суспільства, міжнародних організацій.

Органи виконавчої влади сприяють залученню до реалізації Стратегії органів місцевого самоврядування.

Для організації взаємодії органів виконавчої влади з інститутами (організаціями) громадянського суспільства мають бути створені відповідні підрозділи або визначені відповідальні особи. Секретаріат Кабінету Міністрів надає методичну допомогу органам виконавчої влади з питань реалізації Стратегії, взаємодії з організаціями (інститутами) громадянського суспільства, сприяє поширенню кращих практик здійснення такої діяльності.

Для координації діяльності органів виконавчої влади з реалізації Стратегії при Кабінеті Міністрів утворюється Координаційна рада сприяння розвитку громадянського суспільства, до складу якої залучаються представники організацій (інститутів) громадянського суспільства.

Альтернатива: проведення щокварталу координаційних зустрічей за участю представників органів виконавчої влади та організацій (інститутів) громадянського суспільства для обговорення стану реалізації Стратегії та підготовки пропозицій Кабінету Міністрів, органам виконавчої влади щодо вирішення проблемних питань.

Обласними, Київською міською держадміністраціями утворюються регіональні координаційні ради.

Альтернатива: проведення обласними, Київською міською держадміністраціями щокварталу координаційних зустрічей за участю представників відповідних держадміністрацій, територіальних органів центральних органів виконавчої влади та інститутів громадянського суспільства для обговорення стану реалізації регіональних програм і планів заходів та підготовки пропозицій щодо вирішення проблемних питань.

З метою інформування громадськості про хід реалізації Стратегії, обговорення актуальних питань у відповідній сфері щорічно проводяться Національний та регіональні форуми громадянського суспільства.

Органи виконавчої влади забезпечують інформування громадськості про реалізацію Стратегію на офіційних веб-сайтах, в соціальних мережах тощо. Інформація про хід реалізації Стратегії, роботу Координаційної ради

сприяння розвитку громадянського суспільства також розміщується Секретаріатом Кабінету Міністрів на Онлайн-платформі взаємодії органів виконавчої влади з громадянами та інститутами громадянського суспільства.

8. Моніторинг, оцінка реалізації Стратегії

Однією з умов успішної реалізації Стратегії є впровадження системи моніторингу.

Моніторинг реалізації Стратегії проводить Координаційна рада сприяння розвитку громадянського суспільства, утворена при Кабінеті Міністрів України. До проведення моніторингу з метою дотримання об'єктивності та неупередженості залучаються організації (інститути) громадянського суспільства, міжнародні організації, наукові установи, експерти.

Координаційна рада сприяння розвитку громадянського суспільства спільно з Секретаріатом Кабінету Міністрів розробляє систему індикаторів для моніторингу реалізації Стратегії.

Секретаріат Кабінету Міністрів на основі звітів центральних і місцевих органів виконавчої влади готує щоквартальні та річні звіти про виконання планів заходів з реалізації Стратегії, затверджених Кабінетом Міністрів, та надає їх для розгляду Координаційній раді сприяння розвитку громадянського суспільства.

Обласні, Київська міська державні адміністрації за участю регіональних координаційних рад готують та оприлюднюють щоквартальні та річні звіти про виконання планів заходів з реалізації регіональних програм сприяння розвитку громадянського суспільства. Річні звіти надаються Секретаріату Кабінету Міністрів для організації розгляду Координаційною радою сприяння розвитку громадянського суспільства.

Альтернатива: поточний моніторинг реалізації Стратегії здійснює Секретаріат Кабінету Міністрів із залученням організацій (інститутів) громадянського суспільства, міжнародних організацій, наукових установ, експертів.

Секретаріат Кабінету Міністрів на основі звітів центральних і місцевих органів виконавчої влади готує щоквартальні та річні звіти про виконання планів заходів з реалізації Стратегії, затверджених Кабінетом Міністрів, та організовує їх розгляд під час щоквартальних координаційних зустрічей за участю представників органів державної влади та організацій (інститутів) громадянського суспільства.

Обласні, Київська міська державні адміністрації готують та оприлюднюють щоквартальні та річні звіти про виконання планів заходів з реалізації регіональних програм сприяння розвитку громадянського суспільства. Річні звіти надаються Секретаріату Кабінету Міністрів для розгляду під час щоквартальних координаційних зустрічей за участю представників органів державної влади та організацій (інститутів) громадянського суспільства.

При оцінці реалізації Стратегії враховуються показники звітів щодо оцінки дотримання Україною міжнародних зобов'язань та стандартів у сфері сприяння розвитку громадянського суспільства, зокрема зазначених у розділі 3 Стратегії, а також міжнародних рейтингів та індексів, які оцінюють питання, пов'язані з розвитком громадянського суспільства, — Індексу сталості розвитку організацій громадянського суспільства, Барометру організацій громадянського суспільства, Світового індексу благодійності, Індексу верховенства права та ін.

Результати моніторингу та оцінки реалізації Стратегії надаються Кабінетові Міністрів та можуть бути підставою для коригування Стратегії та планів заходів з її реалізації.

Результати моніторингу виконання планів заходів з реалізації регіональних програм сприяння розвитку громадянського суспільства можуть бути підставою для коригування згаданих програм, відповідних планів заходів.

Секретаріат Кабінету Міністрів оприлюднює результати моніторингу Стратегії на Онлайн-платформі взаємодії органів виконавчої влади з громадянами та інститутами громадянського суспільства “Взаємодія”. Обласні, Київська міська державні адміністрації оприлюднюють результати моніторингу реалізації регіональних програм сприяння розвитку громадянського суспільства та планів щодо їх виконання на своїх офіційних веб-сайтах.